

Recenzijos

ANTROJI SUPEREKSLIBRISŲ ŠIMTINĖ

ALMA BRAZIŪNIENĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
 Universiteto g. 3, LT-2734 Vilnius, Lietuva
 El. paštas: alma.braziuniene@mb.vu.lt

Lenkijos nacionalinė biblioteka išleido naują katalogą [1] – antrąją šimtinę Varšuvos universiteto bibliotekos senuosiuose rinkiniuose esančių superekslibrisų¹. Dar vienas šimtas superekslibrisų aprašų, gražiai įvardytų lotynišku žodžiu *centuria* (šimtinė), papildo ir praplečia 1988 m. Marijos Sipayłto parengtą Varšuvos universiteto bibliotekos superekslibrisų katalogą [5]. Jame buvo suregistruoti ir išsamiai aprašyti (kartu su iliustracijomis) 85-iems savininkams (iš jų – šešiams karališkiešiams asmenims) priklausę superekslibrisai. Kaip rašo aptariamo, jau antrojo, katalogo pratarmėje jo sudarytoja Maria Cubrzyńska-Leonarczyk, pirmasis leidinys, didžiausias po karo superekslibrisų pristatymas, neapėmė visų Varšuvos universiteto bibliotekos senųjų knygų turtų, o tik atkreipė dėmesį į tų turtų gausą. Tad atsirado poreikis tęsti pradėtą darbą. Tokią mintį puoselėjo ir minėtojo pirmojo katalogo sudarytoja Maria Sipayłto (buvo net parūpinusi superekslibrisų nuotraukas), bet visko padaryti nebespėjo – mirė 1990-aisiais. Tad vis labiau intensyvėjant bibliotekininkystės ir knygotyros moksliniams tyrimams Lenkijoje, superekslibrisai, o kartu per juos ir patys istoriniai knygų rinkiniai pristatomi mokslo visuomenei pačiu laiku. Mat kaip tik superekslibrisai, vieni išraiškingiausių knygos nuosavybės ženklų, kartu yra ir geras, patikimas senųjų istorinių knygų rinkinių rekonstrukcijos šaltinis. Vienu iš svarbiausių aptariamo katalogo tikslų sudarytoja nurodo ir tą faktą, jog didžiuliai Lenkijos (čia pridutume – ir istorinės Lietuvos) knygų paveldo turtai dar nėra deramai įvesdinti į Europos mokslo apyvartą vien todėl, kad jie nėra identifikuoti.

Tradicškai superekslibrisas knygos nuosavybės ženklų hierarchijoje užima aukščiausiąją vietą. Tai vienas iškalingiausių knygos ženklų: jame esantys heraldiniai ženklai ar, sakysim, dvasininkų insignijos dažnai nurodo ne tik aukštą knygos savininko kilmę, jo pareigybę, bet ir vieno ar kito superekslibriso įrišimo laiką. Kaip pavyzdį

¹ Superekslibrisu vadinamas knygos nuosavybės ženklas, įspaudžiamas knygos apdarų išorėje (viršutiniame arba apatiniame kietviršyje ar nugarėlėje). Dažniausiai tai būna savininko inicialai arba visas asmenvardis kartu su herbinais ženklais, insignijomis, įrišimo data ir t. t.

čia būtų galima prisiminti kad ir Lietuvos valstybinėse bibliotekose esamų Eustachijaus Valavičiaus knygų superekslibrisus: vieni jų dar be vyskupo insignijų (t. y. įspausti iki 1616 m.), kiti – jau su insignijomis. Ši detalė – gera nuoroda į knygos įrišimo, o kartu ir jos įsigijimo datą, iš dalies – ir visos asmeninės bibliotekos komplektavimo intensyvumą. Net tokios, rodos, smulkmenos, kaip superekslibrise knygrišio paliktos rašybos klaidos, kartais gali būti labai iškalbrios ir teikti nemažai papildomos informacijos. Čia pirmiausia į galvą ateina Edmundo Laucevičiaus aprašytas pavyzdys [3, 51] – vyskupo Merkelio Giedraičio knyga su klaidingai įspausu superekslibrisu: vietoj „Melchior Giedroicz“ Paryžiaus knygrišys, nemokėdamas kalbos ir nepažindamas asmens, kuriam knygas įrišinėjo, supainiojo ranka parašytą „ie“ su „u“ ir praleido „r“ – taip knygos apatiniam kietviršyje atsirado įspaudas „Gudoicz“. Visą šią istoriją išaiškinti padėjo paties M. Giedraičio rankraštinis įrašas toje pašioje knygoje, patvirtinantis, jog ji įrišta ir paaukuota Paryžiuje 1575 m. už pusantro Vengrijos auksinio guldeno. Tokių ir panašių atvejų būtų galima pateikti ne vieną.

Čia prisimintinas ir tas faktas, jog kaip tik senųjų Vilniaus universiteto bibliotekos knygų superekslibrisai, puikus jų atribucijos išmanymas padėjo Levui Vladimirovui XX a. 6-ajame dešimtmetyje sugrąžinti senojo Vilniaus universiteto knygų iš įvairių Rusijos saugyklų. Tai apie jį, kaip knygų medžiotoją, buvo pasakojamos legendos („Vladimirovo į saugyklas leisti negalima“): jau iš tolo, per keletą metrų galėjęs pasakyti, jog knyga yra iš karališkojo Žygimanto Augusto ar kito kurio rinkinio. Pagaliau (šitai pažymi ir aptariamo leidinio sudarytoja) kaip tik superekslibrisai vaizdžiai liudija XVI–XVIII a. šalies bibliofilijos lygį.

Tik liūdna, kad Lietuvos knygotyriminkus superekslibrisai ne itin domina. Be minėtosios E. Laucevičiaus studijos, kur superekslibrisai buvo nagrinėti daugiausia kaip vienas iš knygos apdaro elementų, ir be Vinco Kisarausko knygos ženklų katalogo [2] specialesnių darbų, skirtų superekslibrisų tyrinėjimams ar tiesiog jų registracijai Lietuvos bibliotekose, deja, neturime. O gaila. Lituaniniai superekslibrisai ir savo gausa, ir tyrimų perspektyva tikrai nenusileidžia kaimynų superekslibrisų rinkiniams. Kodėl taip atsitikę? Viena iš priežasčių – superekslibrisų tyrinėjimui reikia itin gilaus teorinio pasiruošimo ir didelių praktinių įgūdžių. Tam neužtenka elementarių istorijos ar knygotyros žinių. Reikia būti ir geru heraldikos specialistu, ir senųjų kalbų mokovu, ir praėjusių amžių šalies diduomenės bei dvasininkijos gyvenimo specifikos žinovu, pagaliau knygrišystės istoriku.

Superekslibrisai, atsiradę XV a., bet labiausiai išpopuliarėję XVI–XVII a., – finansine prasme brangūs knygos ženklai. Jie būdavo užsakomi ne vienai knygai, vadinas, pagal išlikusį kad ir vieną knygos savininko vartotą superekslibrisą galima spėti buvus ganėtinai didelį knygų rinkinį (tik kelioms knygoms įžymėti superekslibriso tiesiog neapsimokėdavo užsisakyti). Vadinas, pats superekslibrisas, kaip knygos nuosavybės ženklas, tampa buvusios didelės bibliotekos rodikliu. Bet didelė biblio-

teka galėjusi egzistuoti ir neturėdama superekslibriso. Kaip pažymi pratarmėje aptariamą katalogo sudarytoja, pasitaiko, jog gana didelių XVII a. Lenkijos bibliotekų savininkai, turėję po 500 ir daugiau knygų (tiek jų dabar yra išlikusių, vadinasi, galėję būti dar daugiau), kaip, pavyzdžiui, Lenkijos maršalka Łukaszas Opalińskis, superekslibriso savo knygoms įžymėti nevartojo. Taigi mėginant rekonstruoti buvusių bibliotekų apimtis, šio fakto nereikėtų užmiršti, o pasikliauti vien surastais išlikusiais superekslibrisais ir iš to daryti platesnius apibendrinimus reikėtų atsargiai.

Katalogo sudarytoja pabrėžia, jog į superekslibrisą galima žiūrėti ne tik kaip į knygos nuosavybės ženklą, bet ir kaip į ornamentikos, vadinasi, knygų puošybos ir apskritai knygų įrišimo elementą. Deja, apgailestauja sudarytoja, katalogo iliustracijos (jos darytos gerokai anksčiau) yra pateiktos taip, jog rodo tik patį nuosavybės ženklą, bet neperteikia jo visumos, neišryškina superekslibriso vietos ir reikšmės knygos išorinio apdaro kontekste.

Pagal superekslibrisų turinį Varšuvos universiteto bibliotekos superekslibrisų rinkinyje dominuoja herbiniai superekslibrisai. M. Cubrzyńska-Leonarczyk savo įvadiname straipsnyje specialiai išskiria karališkuosius superekslibrisus, pabrėždama jų specifinę paskirtį. Mat labai dažnai knygos su karališkųjų asmenų superekslibrisais dar nerodo tų knygų tikrųjų savininkų. Tokie superekslibrisai dažnai būdavo spaudžiamai ir į aukštiems šalies svečiams ar pavaldiniams valdovo dovanojamas knygas. Todėl karališkųjų superekslibrisų atribucija yra gana sudėtingas, atsargaus tyrimo reikalaujantis dalykas. Mat toks superekslibrisas dažnu atveju nėra vien karališkosios bibliotekos liudininkas (šitaip katalogo pirmojoje centurijoje pristatomi Stanislovo Augusto superekslibrisai). Nepaisant to, tokie dovanojimo superekslibrisai yra tiesioginiai donatoriaus kultūrinės aplinkos ir apskritai to meto šalies knygos kultūros liudytojai.

Aptariamame Varšuvos universiteto bibliotekos superekslibrisų katalogo antrajame tome aprašyta šimtas superekslibrisų, priklausiusių 93 savininkams. Šie knygos ženklai sukurti 1528–1787 metais. Daugiau kaip pusė visų šių ženklų (54) yra XVI amžiaus, 38 – XVII amžiaus ir tik 8 – XVIII amžiaus. Nors, pabrėžia leidinio sudarytoja, katalogo apimtis nėra didelė, bet jame pateikta medžiaga leidžia daryti ir platesnes išvadas apie knygos demokratėjimą XVI–XVIII a.: daug knygų su superekslibrisais priklausė bajorų, miestelėnų, pirklių ir kitų žemesniųjų luomų žmonėms.

Iš aprašytų liuaninių superekslibrisų reikėtų paminėti Žygimanto Augusto sekretoriaus, rašytojo humanisto Augustino Rotundo (apie 1520–1582) superekslibrisą. Šiuo metu Lietuvoje A. Rotundo išlikusių knygų neturime, jos išsklaidytos po Lenkijos ir Rusijos bibliotekas. O kaip tik šis superekslibrisas, kaip yra išsiaiškinęs E. Laucevičius [3, 58], buvo sukurtas Vilniaus graverio ir įspausas Vilniaus knygrišio, rišusio knygas Lietuvos didiesiems kunigaikščiams ir Vilniaus didikams.

Kataloge rasime Sandomiro kanauninko Matijo Becho (m. 1607) superekslibrisą. Nors pats M. Bechas, žinomas kaip didelis Lenkijos bibliofilas (turėjęs net aštuonis

savo superekslibriso variantus), su LDK kultūra nebuvo kaip nors specialiau susijęs, bet jo asmeninių knygų dabar esama ir Vilniaus universiteto bibliotekoje. Kaip ir kokiais keliais jos čia pateko, kol kas tiksliai dar negalime pasakyti. Tikriausiai buvo išmainytos ar tiesiog perduotos Lietuvos dominikonams. Mat yra žinoma, jog daug savo knygų M. Bechas yra dovanojęs Lenkijos dominikonų provincijai (jai priklausė ir LDK dominikonų vienuolynai), o konkrečiau – Liublino dominikonams. Įdomu, jog dabar Vilniaus universiteto bibliotekoje išlikusios M. Becho knygos turi grandinių pėdsakus. Kaip spėja Arvydas Pacevičius [4], jos galėjusios būti sukaustytos kaip tik čia, Vilniaus dominikonų vienuolyne. E. Laucevičius teigia [3, 63], jog dauguma M. Becho superekslibrisų plokštelių darytos Vilniuje. Gal tai reikštų, jog jis savo knygas padovanojęs tiesiai Vilniaus dominikonams ir dar, ko gero, neįrištas? Tai tolesnių tyrimų reikalas. Aptariamame M. Cubrzyńskos-Leonarczyk kataloge M. Becho superekslibrisas gerokai ankstyvesnis (1581 m.) nei aprašytasis E. Laucevičiaus ir V. Kisarausko (1596 m.).

Pirmojo lietuvių kardinolo Jurgio Radvilos (1556–1600) asmeninės bibliotekos knygų, kurios, kaip žinome iš istoriografijos, buvo perduotos Vilniaus jėzuitų kolegijai, dabartinė Vilniaus universiteto biblioteka, deja, išlikusių visai neturi. Aptariamame kataloge J. Radvila pristatytas 1599 m. puošniu auksintu herbiniu superekslibrisu, įspautu į pergamentinį tais pačiais metais Krokuvoje išleistos Adriano Jungos poleminės knygos tarp jėzuitų ir evangelikų apdarą. Lietuvos bibliotekos neturi ir kito iškilaus to meto LDK kultūros veikėjo – Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio (1549–1616) superekslibrisų, taip pat sukurtų Vilniaus graverių ir knygrišių. Jie buvę ypač puošūs ir aukšto meninio lygio. Vienas jų, sukurtas 1614 m. ir įspautas į paties M.K. Radvilos parašytą knygą *Ierosolymitana peregrinatio* (Antverpenas, 1614), tuometinį bestselerį, reprodukuojamas ir M. Cubrzyńskos-Leonarczyk kataloge. Tai iš tikrųjų vienas gražiausių barokinių Lietuvos superekslibrisų. Aptariamame kataloge taip pat rasime LDK kanclerio Jono Fridriko Sapiegos (1680–1751), turėjusio vertingą asmeninę biblioteką Kodnyje, herbinių superekslibrisų. Jis įspautas į Vilniaus jėzuitų akademijos spaustuvėje 1736 metais išspausdintą Jono Pošakovskio veikalo *Głos pasterza Jezusa Chrystusa...* viršelį. Pats superekslibrisas, esantis ožkos oda aprauktame pirmajame knygos kietviršyje, gana kuklus, bet labai gražiai dera prie saikingos knygos viršelio ornamentikos. J.F. Sapiega ypač garsėjo savo bibliotekos elzevirų bei polonikos kolekcijomis, ir minima J. Pošakovskio knyga galėjusi būti kaip tik iš pastarosios.

Kataloge pristatytas Barboros Zavišaitės Radvilienės (1690–1770), vienos iš XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų bibliofilų, žinomos greta Eleonos Radvilienės, Žozefinos Radvilaitės Masalskienės ir kitų, herbinių superekslibrisas. Jis yra barokiškai puošnus (kartuše – auksinti Radvilų ir Zavišų giminių herbai). B. Radvilienė, LDK kardininko Mikalojaus Faustino Radvilos (1688–1746) žmona,

garsėjo kaip labai aktyvi moteris, skatinusi vyro politinę veiklą ir pati aktyviai reiškusi politiniame to meto LDK gyvenime. Superekslibrisas liudija ją turėjus ir savarakišką asmeninę biblioteką.

Varšuvos universiteto bibliotekos superekslibrisų katalogo antrajame tome taip pat rasime Lietuvos knygos istorikams mažiau žinomą LDK instigatoriaus Jono Szałap-skio (XVI a. pab.) superekslibrisą. Deja, katalogo sudarytoja apie šio superekslibriso savininką daugiau žinių taip pat nepateikia. Superekslibrisas išspausstas 1603 metais į gana seną, 1535 metais Krokuvoje išspausdintą knygą. Pareigybę J. Szałapskis gavo 1582 metais. Nors ir skurdžios žinios apie šio superekslibriso savininką, vis dėlto pats superekslibriso buvimo faktas rodo egzistavus dar vieną XVI a. LDK asmeninę biblioteką, o tai gerokai papildo ir praplečia bendrą to meto LDK bibliotekų vaizdą.

Antrosios superekslibrisų šimtinės katalogo sandara išliko tokia pati kaip ir pirmosios. Aprašo pradmuo yra knygos savininkas. Savininkai išdėstyti chronologine tvarka. Toliau pateikiama trumpa knygos savininko biograma. Po jos – knygos, kurioje išspausstas superekslibrisas, bibliografinis aprašas ir išsamus knygos apdaro aprašas: kietviršio pagrindo medžiaga, odos ar pergamento rūšis, ornamentika (įrišimas datuojamas – tai didelis mokslininkės nuopelnas, nes ne visi superekslibrisai turi pažymėtas datas, o jų išaiškinimas – daug žinių ir istoriko tyrėjo įgūdžių reikalaujantis darbas). Toliau – pats superekslibriso aprašas: herbo pavadinimas, dydis milimetrais, atskirų superekslibriso detalių (pavyzdžiui, insignijų) dydis milimetrais. Po šio aprašo fiksuojama knygos proveniencija, tiksliai perrašant visus knygos nuosavybės ženklus (ekslibrisus, antspaudus, įrašus). Pagaliau – naudota literatūra. Ji gana gausi: knygotyriniai tyrinėjimai, herbynai, žinynai, atskirų bibliotekų ir rinkinių katalogai – visa, kas siejasi su vienu ar kitu superekslibrisu. Čia reikia pasidžiaugti, jog dažnu atveju cituojamas Vinco Kisarausko *Lietuvos knygos ženklų* katalogas [2] ir Edmundo Laucevičiaus *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose* [3].

Katalogo maketas sumanytas taip, jog kiekvieno superekslibriso aprašas telpa viename (kairiajame) puslapyje, o dešinįjį puslapį užima iliustracija. Skaitytojui tai tikrai patogiu. Toks erdvus maketas – kaip ir pirmojo tomo, vis dėlto pirmosios šimtinės maketas buvęs dailesnis, subtilesnis (ypač viršelio ir priešlapių – jie ypač gražūs, su aliuzija į senąsias knygas, herbinius ženklus). Antrojoje šimtinėje nebeliko senosios knygos dvelksmo: sniego baltumo popierius netaiko į jokias sąsajas su senosiomis knygomis. Ypač gražus buvo pirmojo tomo viršelis – paprastas, be pretenzijų, bet padarytas oriai: specialiai parinktas kolenkoras su subtiliai išpausta auksinta leidyklos emblema ir karališkuoju superekslibrisu viduryje. Visa pirmoji superekslibrisų šimtinė išspausdinta ant kreidinio popieriaus. Antroji, deja, jau nebe. Galbūt pritrūko subtilumo, meninės nuovokos ar paprasčiausiai lėšų, skirtų knygos leidybai?

Naudotis katalogu labai padeda gale esančios rodyklės: proveniencijų su trumpomis anotacijomis (čia pateikti ir asmenys, ir institucijos kartu, o tai nėra labai patogiu);

cituotos literatūros; superekslibrisų tipų; savininkų. Taigi naujas Varšuvos universiteto bibliotekos superekslibrisų katalogas tikrai naudingas ir Lietuvos knygos bei apskritai kultūros istorikams, mokslinių bibliotekų senųjų spaudinių skyrių darbuotojams, kasdien susiduriantiems su superekslibrisų atribucijos problemomis. Superekslibrisų tyrinėtojams jis pravers ir kaip gera metodinė priemonė. Viena tikrai aišku: panašaus katalogo verkte reikia ir Lietuvoje. Juolab kad Lietuvos bibliotekų senųjų leidinių (o juose ir superekslibrisų) turtai tikrai nenusileidžia Varšuvos.

Įteikta 2003 m. spalio mėn.

NUORODOS

1. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, Maria. *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie: centuria druga*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2001. 271 p.
2. KISARAUSKAS, Vincas. *Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918: [katalogas]*. Vilnius, 1984. 222 p.
3. LAUCEVIČIUS, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius, 1976.
4. PACEVIČIUS, Arvydas. Sukaustytosios ir spalvingosios bibliotekos įvaizdis Lietuvos knygos muziejuje. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 96.
5. SIPAYŁŁO, Maria. *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1988. 269 p.